

ALOYZAS VIDUGIRIS

**IŠ ETNOLINGVISTINIŲ SANTYKIŲ RAIDOS
PELESOS IR GRETIMOSE APYLINKĖSE**

Dabartinė lietuvių – baltarusių paribio kalbinė situacija yra daugelio amžių etnolingvistinių lietuvių ir baltarusių tarpusavio kontaktų raidos rezultatas. Tiek šiaurvakariniai Baltarusijos TSR, tiek pietrytiniai Lietuvos TSR pakraščiai, be skirtumų, kuriuos salygoja dabartinė tų respublikų sieną, turi labai daug ką bendra. Vienas iš esminiu bendru šios paribio zonas bruožą yra panaši etninė ir kalbinė gyventojų sudėtis. Tą jų panašumą lémė buvusi vienoda šio krašto praeitis, bendros istorinės-politinės, ekonominės ir kultūrinės-ideologinės salygos. Ir dabar abipus minėtos sienos plačioje paribio zonoje glaudžiai ir intensyviai kontaktuoja lietuvių, baltarusių tarmes, jų literatūriniai variantai, taip pat rusų kalba, neminint čia kartais dar pasitaikančių kitų tautų žmonių ar jų grupių. Panaši etnolingvistinė situacija Pietryčių Lietuvoje jau aptarta (Vidugiris, 1983, p. 46–61). Dabar norima kiek smulkiau aptarti etnolingvistinių santykių raidą visai prie Lietuvos TSR prigludusime pakraštyje, kuris beveik išsitenka tarp Dubičių ir Dievėniškių iškyšulių. Tai šiaurės vakarinės Baltarusijos TSR Gařdino srities dabartinis Varenāvo rajonas, kalbininkus ypač dominantis pietvakarine dalimi – Pelesős ir Ródūnios apylinkėmis.

Iki Antrojo pasaulinio karo didžioji dabartinio Varenavo rajono dalis – tokios iš seno žinomas apylinkės kaip Asavà (kartais pavadinama buv. garsaus Aradnôs dvaro vardu, plg. Sinodus, 1744, p. 63), Benekáinys, Nočià, Pelessà, Ródūnia, Varenâvas (sen. *Balatnà*, -ôs) – jéjo į Lydôs, o mažesnioji dalis – Armõniškių ir Kaulëliškių apyl. – į Ašmenôs apskritij. Iki Pirmojo pasaulinio karo jos priklausė Vilniaus gubernijai, o tarpukario metais – Naugardûko vaivadijai. Pagal bažnytinį administracinių skirstymą tais pavadinimais vardinamos parapijos priklausė Ródūnios dekanatui (Sinodus, 1744, p. 42–64). Pelesà, ilgą laiką jéjusi į Ródūnios valsčių ir parapiją, kaip vaitystės centras žinoma nuo 1637 m. Tačiau apylinkės kultūriniu centru ji tapo tik XX a. pradžioje, kai čia iš Piliūnų k. 1908 m. buvo perkelta mokykla. 1553 m. minima Pelesős bažnyčia (Ochmański, 1972, p. 70) veikiausiai buvo pastatyta Senösios Pelesős dvare ir vėliau sunyko kartu su dvaru, nes dabartinis (Naujosios) Pelesős kaimas parapijos centru tapo tik nuo 1917 m., o 1924 m. čia buvo pradėta statyti akmeninė bažnyčia.

Šių tarmių savitumas ir geografinė padėtis anksti atkreipė daugelio įvairių šalių tyrinėtojų dėmesi. Jau daugiau kaip prieš šimtmetį (pirmą kartą 1886 m. ir pakartotinai 1893 m.) Armoniškių, Benekáinių ir Kaulëliškių apylinkes aplankė Eduardas Volteris, užfiksavęs būdingesnių fonetinių ir morfologinių īpatybių,

retesnių žodžių (Wolter, 1895, p. 173 – 187). 1895 m. Asavōs ir Žirmūnų apylinkėse (iš Aradnōs, Grubēnų, Lapotiškių, Pāaradnio, Puodžių, Zaniūnų ir kitų kaimų) medžiagą rinko garsus norvegų slavistas Olafas Brokas. Turėdamas jautrią klausą, jis gerai apraše šią apylinkių lietuvių šneką vokalizmą, konsonantizmą, morfologiją, pateikę nemažą pluoštą tarminių tekstų (Broch, 1958, p. 1 – 71). Tačiau reikia pasakyti, kad O. Brokas čia pirmiausia vyko tirti vietas baltarusių tarmės (Broch, 1957) ir tik paskui, užgirdęs, kad minėtų kaimų žmonės kalba lietuviškai, pradėjo užrašinėti ir lietuvių kalbos faktus. Tai buvo labai novatoriškas tyrimo būdas, o paskelbti darbai yra visapusiskai vertingi ir dabar.

1906 m. į Benekainių apylinkę buvo atvykės Jonas Jablonskis, čia užrašęs įvairių žodžių ir posakių (Jablonskis, 1906). Tarpukario metais iš minėtų apylinkių buvo užrašyta nemaža vertingų tautosakos tekstų (Tautosakos darbai, 1938, t. 4, p. 1 – 301). Ypač gerai ir daug tautosakos užrašė Juozas Aidulis, kilęs iš Ródūnios apylinkės Sklodonių kaimo. Lenkijai užmezgus diplomatinius santiukius su Lietuva, 1938 m. vasarą žodžių rinkti čia buvo atvykę žodyninkai Napalys Grigas ir Juozas Senkus, talkinami vilnietės Elenos Samaniūtės-Otrembskiene (Grigas, 1938, p. 404 – 406).

Pokario metais jau 1952 m. J. Senkaus vadovaujama čia atvyko pirmoji dialektologinė ekspedicija. Armōniškių, Asavōs, Benekainių, Kaulēliškių ir Varenėvo apylinkių šnektas pagal „Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programą“ tyre kalbininkai J. Senkus, N. Grigas, Monika Sapijanskaitė-Kuosienė, Jonas Paulauskas, Adelė Laigonaitė, tautosakininkas Jurgis Dovydaitis.

Ypač šių tarmių tyrimu rūpinosi prof. Juozas Balčikonis. Su įvairiais talkininkais jis po kelis kartus apvažiavo daugeli Varenavo rajono lietuviškų kaimų. Rinkdamas žodžius, vietovardžius, i tą darbą jis stengesi įtraukti daugiau kalbininkų. Pervažiavęs O. Broko keliais, surinkęs faktų ir tekstų pluoštelį nusiuntę į Oslą Christijanui Stangui, kuris juos paskelbė (Stang, 1960, p. 337 – 339). Tikras šio krašto lietuvių globėjas buvo prof. Tadas Ivanauskas.

Ilgiausiai (apie 3 savaites) čia truko 1959 m. dialektologinė ekspedicija, kurios metu pagal minėtą programą buvo tirtos Armōniškių (pakartotinai), Nočiōs, Pelesōs, Ródūnios apylinkių šnektos. Be to, 1957, 1958, 1963 m. pavieniai medžiaga dar buvo rinkta Asavōs, Benekainių, Pelesōs, Ródūnios ir Žirmūnų apylinkėse. Tarminę medžiagą tuo metu čia rinko Dalia Gargasaitė, Aldona Jonaitytė, Bronys Savukynas, Jonas Šukys, Aloyzas Vidugiris ir Vytautas Vitkauskas. Iš skelbtų darbų vertingiausias yra J. Šukio Ramaškonių šnektos (Armōniškių apyl.) aprašas (Šukys, 1960, p. 177 – 189) ir tarminių tekstų pluoštas (Chrestomatija, 1970, p. 396 – 402). Taip pat yra šiek tiek paskelbta žinių apie lietuvių kalbos vartojimą šiose apylinkėse (Vidugiris, 1959, p. 242 – 245) ir apie 1959 m. ekspedicijos rezultatus (Grinaveckienė, 1960, p. 191 – 194).

1971 m. čia dirbo kompleksinė lietuvių dialektologų, žodyninkų, toponimikų ir tautosakininkų ekspedicija, kurioje dalyvavo: žodyninkai Antanas Balašaitis, Kazys Eigminas, Irena Ermanytė, Kazys Pakalka, toponimikai Aleksandras Vanagas, Marytė Razmukaitė, Vitalija Maciejauskienė, dialektologai Jonina Lipskienė

ir Aloyzas Vidugiris, tautosakininkai Juozas Aidulis, Kazys Grigas, Bronė Kerbelytė, Vanda Misevičienė, Leonardas Sauka, Norbertas Vėlius ir kt.

1974–1976 m. Rodūnios ir Pelesos apylinkėse vyko kompleksinė Maskvos, Vilniaus ir Minsko kalbininkų ekspedicija, kurioje dalyvavo maskviečiai Vladimiras Toporovas, Tamara Sudnik (organizatorė ir vadovė), Lida Nevskaja, Tania Civanjan, vilnietė Aldona Jonaitytė, buv. minskietis Valerijus Čekmonas ir kt. Šių apylinkių etnolingvistiniams kontaktams buvo skirtas net visas leidinys: „Baltų-slavų etnokalbiniai kontaktai“ (1980). Tame leidinyje minėtini Pelesos ir Rodūnios apylinkėms skirti darbai: T. Sudnik apie Pelesos apyl. kalbinę situaciją ir kai kuriuos jos istorijos duomenis (Судник, 1980, c. 181–191), A. Vanago apie tą apylinkių hidronimus (Ванагас, 1980, c. 192–201), V. Vitkauskas apie kai kurias Rodūnios šnekto ypatybes (Виткаускас, 1980, c. 202–205), V. Čekmono dėl Pelesos lietuvių baltarusių fonetinės interferencijos problemos (Чекман, 1980, c. 206–226), A. Jonaitytės apie kultūrinių augalų pavadinimus Pelesos šnekoje (Йонайтите, 1980, c. 227–244), L. Nevskojos apie Pelesos apyl. laidojimo papročius (Невская, 1980, c. 245–254) ir kt.

Pastaruoju metu iš šio pakraščio lietuvių šnekų, taip pat kalbinės situacijos ir jos dinamikos tyrimą įsitraukė Laima Grumadienė ir Kazimieras Garšva. Vadnamuosius frontalius dialektologinius tyrimus aktyviai tęsia V. Čekmonas. 1986 m. iš Pelesos ir Ródūnios apylinkes rinkti lingvistinės, sociolingvistinės ir tautosakinės medžiagos buvo atvykusi Lietuvių kalbos ir literatūros instituto filologų grupė: K. Eigminas, K. Garšva, L. Grumadienė, N. Laurinkienė, A. Romančiuk ir A. Vidugiris.

Augant susidomėjimui baltų ir slavų kalbinių ryšių problema, reikia daugiau ir sociolingvistinių tyrimų. Be socialinių veiksnių, paprastai lemiančių lingvistinių ir etnolingvistinių santykų raidą, aptarimo dabar neapsieina joks rimtesnis kalbinių kontaktų tyrinėjimas. Tokių tyrimų reikia kuo daugiau ir išsamesnių, nes lietuvių – baltarusių paribio etnolingvistiniai santykiai kinta septynmyliais žingsniais. Daugelis sinchroninio kalbinių ryšių tyrimo šalininkų dabar, apsilankę šiose apylinkėse, sunkiai išsivaizduoja, kad seniau čia daug kas galėjo būti visai kitaip. Ne vienas lietuvių kalbininkas iš šio krašto kalbinę situaciją gali pažvelgti iš daugiau kaip 30 metų laiko nuotolio. Per tą laiką (straipsnio autoriu iš teko lankytis 1955, 1956, 1957, 1958, 1963, 1968, 1971, 1984, 1986 m.) šio krašto etnolingvistinių santykų mozaikoje įvyko didžiulių ne tik kiekybinio, bet ir kokybinio pobūdžio permainų.

Pelesos apylinkė dabar traktuojama kaip lietuvių ir baltarusių bilingvizmo sala, supama baltarusių (Судник, 1980, c. 181). Iš tradicijos Pelesos apyl. kaimais yra laikomi šie: Dubiniai, Drūskininkai (Senieji ir Naujieji), Leliūšiai, Leliónys, Lipkūnai, Paditvys (t. *Padzitys* || *Padzvicys*), Pamedė, Pavalakė (kartais t. *Paułakė*), Pelesà (t. *Pelasà*) – pats didžiausias (1976 m. buvo 195 sodybos) kaimas, Piliūnai, Senieji Smilginių, Slabadà, Surkanta, Varliai. Anksčiau šiai apylinkei dar priklausė ir kiti artimesnieji kaimai: Bartašiūnai, Kargaudai, Kláisiai, Kürkės, Lunkiai, Navikai, Vigónys (Słownik, 1886, p. 935).

Anot T. Sudnik, nedidelėje Pelesős apylinkėje tarsi susieina įvairiai per laiką pakitusios kadaise vieningos kalbinės situacijos stadijos: nuo visiško lietuvių kalbos užgesimo (Smilginių, Leliūšai ir ypač Pamedė), kai lietuvių kalbą, taigi ir dvikalbiškumą išlaikė tik patys senieji gyventojai, per kokybinę ir kiekybinę dvikalbiškumo pusiausvyrą (Pelesė, Pilifūnai, Dubiniai) iki tikro, beveik nepaliesto lietuvių kalbos vyravimo (Pavalakė, Senieji Druskininkai). Visai neseniai (maždaug prieš 15–20 metų) pagal šią schemą galima buvo apibūdinti viso Varenėvo rajono kalbinę situaciją.

Dabartinio Varenavo rajono kalbinės padėties susiformavimą reikia apžvelgti detaliau ne tik dėl tų šnekto tyrinėtojų, bet ir iš seniau šių lietuvių likimu besidominčių skaitytojų. Tuo labiau, kad, nežūrint į kontrastus ir įvykusias permainas, daugelio jų atmintyje buvusioji kalbinė situacija tarsi sveika lieka gyvuoti ir toliau, neretai keldama skausmingą pietetą praeičiai ir tradicijoms.

Lietuvių ir baltarusių kontaktai, be abejo, yra labai seni ir siekia dar tuos laikus, kai abi tos kalbos dar nebuvu susikristalizavusios atitinkamai iš baltų ir rytų slavų kalbinių grupių. Apskritai pietrytinė lietuvių etninių plotų riba niekada nebuvu aiški ir pastovi, nes čia greta ir daug kur mišriai gyveno lietuvių ir baltarusių. Todėl dėl gyventojų mišimo ir asimiliacijos ta riba kito lietuvių etninio elemento nenaudai (Jakubovskis, 1921, p. 4–5). Tačiau Pelesos ruože ta riba yra užsikonservavusi ir nedaug tepakitusi nuo XIV–XVI a. (Зинкевичос, Гаучас, 1985, c. 174–176).

Intensyvius lietuvių ir slavų kalbų kontaktus atspindi taip pat Pelesos ir Rödūnios apylinkių hidronimija. Kaip rodo tyrimų rezultatai (Baharac, 1980, c. 192–201), pati seniausiai sluoksnį sudaro baltiškoji hidronimija, o slaviškasis sluoksnis yra gerokai naujesnis, jo dalis – visai nesenų laikų. Be to, yra rimtų istorinių (Ochmański, 1972, p. 83–89) ir kalbinių (Sudnik, 1980, c. 184–189) argumentų, kad apie Rödūnį ir Pelėsą buvo įsitikūrę prūsų ar jiems artimų išeivių iš Bartos, Skalvos ir galbūt Pamedės sričių. Pastaroji aplinkybė galėjo prisdėti, kad apie Pelėsą ilgiau negu kitur išliko kompaktiška lietuviškų kaimų grupė. Taip pat galėjo turėti įtakos ir gamtinės sąlygos: iš pietryčių, pietų ir pietvakarių pusės Pelesos apyl. nuo baltarusiškų kaimų skyrė plačios pelkės ir per jas tekančios Dūtvos, Pelesos upės, buv. Pelesos ežeras ir kt.

Deja, sąlygos ir laikas darė savo. Palaipsniui, ypač po Liublino unijos (1569 m.) pradėjus lenkti dvarininkams, paskui ir miestiečiams, vietas baltarusių tarmė, būdama panaši į lenkų kalbą, čia tapo ne tik išorinių, bet ir vidinių kontaktų kalba. Lietuviam valstiečiams, į kurių kalbą imta žiūrėti žeminančiai, išmokti lenkų kalbos iš aukštesniųjų klasių atstovų buvo per sunku. Be to, po XVII–XVIII a. karų ir maro epidemijų į išmirusių lietuvių vietą čia galėjo atsikelti daugiau ar mažiau gyventojų iš rytų slavų žemėų. Nesulietuvėjusi jų dalis vėliau vietas gyventojų asimiliaciją galėjo veikti kaip katalizatorius.

Nuo XIX a. vidurio lietuvių kalba pietrytiniais pakraščiais ēmė labai sparčiai nykti. Ši banga pirmiausia apėmė rytinių pakraštijų su lietuvių sostine Vilniumi ir nuo Vilniaus nepaprasta sparta ēmė plisti į visas puses, aprēpdama įvairius miestus, miestelius ir jų apylinkes. Lietuvių kalba daug kur čia bemaž iš karto tapo tik se-

nosios kartos kalba, o jaunimas griebėsi slavų kalbų. Tai sutapo su lenkų tautinio sąjūdžio suaktyvėjimu ir ryšium su tuo caro valdininkų nepaprastai intensyviai čia pradėta rusų kalbos ir stačiatikybės stiprinimo akcija. Išiliepsnojusi kova tarp caro valdininkų ir lenkiškos orientacijos dvarininkų bei dvasininkų dėl įtakos lietuvių valstiečius prislėgė dvigubu jungu. Prie natūralios asimiliacijos prisidėjo priešartinė asimiliacija, varyta valstybės, bažnyčios, dvaro, mokyklos.

Naudojęsi neribota įtaka, dvasininkai visą laiką buvo pajungti lenkų bažnytinei hierarchijai, kurios centras buvo Lenkijoje, Gniezne (Vilniaus vyskupija vėliau, faktiškai iki šiol, ēmė priklausyti Lomžos arkivyskupijai). Lenkų tvarkytos bažnyčios svarbiausias uždavinys buvo platinti ne tiek tikėjimą, kiek lenkystę. Pagal priešpriešą su rytų slavų stačiatikybe katalikų tikybą imta vadinti lenkų tikyba („polka viara“), o katalikus laikyti lenkais. Dėl to daugelis gyventojų, savo šeimose kalbėjusių vien tik lietuviškai, kartais slaviškai net nemokėjusių, save pradėjo laikyti lenkais.

Negausios lietuvių tautinės inteligentijos jėgos 1831 ir 1863–1864 m. sukilimų metu buvo išsklaidytos arba sunaikintos. Spaudos lotyniškais rašmenimis uždraudimas prilygo apskritai lietuvių spaudos draudimui. Todėl lietuvių tautinis sąjūdis, galėjęs svyruojančios savimonės lietuvius laiku paremti, gerokai vėlavo.

Kokiais tempais retėjo ir nyko šio krašto lietuvių kalba, galima matyti lyginant XIX a. pirmosios pusės duomenis su XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios duomenimis. 1827 m. P. Kepenas (Кеппен, 1827, c. 94), remdamasis Vilniaus universiteto prof. A. V. Pelikano ir lietuvių rašytojo D. Poškos surinktais duomenimis, nurodė, kad Lydős apskrityje lietuvių kalba vartojama nuo Vilniaus apskrityties ribos iki Žirmūnų. Šią informaciją patvirtina ir gerai tą kraštą pažinoję istorikai M. Balinskis su T. Lipinsku (Baliński M., Lipiński T., 1846, 251, 264): Lydős apskrityje lietuviškai kalbama Ditvős paupiais, apie Žirmūnus, Benekainis (tuo metu į Benekainių valsčių iėjo ne tik Varenāvo, bet ir dabartinė Butrimonių apylinkė, esanti Lietuvos TSR), Balčininkūs, Eišiškes (Eišiškių apylinkė su Kalesniškais tuo metu iėjo į Lydős apskritiją) ir net už Lydős iki Nėmuno. Kad lietuvių dar gyventa ir už Lydős, patvirtina ir dabartiniai tyrimai (Гаучас, Видутирас, 1983, c. 39, 41; Зинкявичюс, Гаучас, 1985, c. 175). 1867 m. Lydős apskrityje, A. Riticho (Ритих, 1875) duomenimis, lietuviai sudarė 21,3 % visų gyventojų, t.y. apie 26 000, nors pagal jo žemėlapi Pelesos apylinkę buvo priskirta prie baltarusių ploto (dar plg. Гаучас, Видутирас, 1983, c. 44).

XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje lietuvių – baltarusių skiriamaja riba bent jau ties Pelesà (iki Pelesős dvaro) buvo laikoma Pelesős upė, toliau į rytus Ródūnios ir Zöbalatės (Užūbalio) parapijų riba iki Ditvős upės, paskui Ditvà aukštyn, toliau į rytus Asavős upe (iš tiesų atokiau nuo jos į pietus – A. V.) į Geranáinių pusę (Киркор, 1858, c. 120–121; Корева, 1861, c. 287; Bieliński, 1893, p. 528; Карский, 1962, c. 385–386).

XIX a. palyginti labai greitai slavėjant artimesnėms Vilniaus apylinkėms, buvo pabrėžiamas Lydős apskrityties šiaurinės dalies lietuviškumas.

Vienas iš „Geografinio žodyno“ (Słownik, 1882, p. 142) autoriu, rašydamas apie Aradnős dvarą, kuris iėjo į Asavős parapiją, pažymi, kad visi parapijos gyven-

tojai iš kilmės yra gryni lietuviai, kurie iki šiol tarpusavyje lietuviškai tebekalba. Tačiau tokį pranešimą buvo negausu. XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių spaudoje dažniausia buvo būgštaujama ir protestuojama dėl prievertinio lietuvių slavinimo. O būgštauti iš tiesų būta ko. Kadaisė palyginti kompaktiškas pietrytinis lietuvių kalbos plotas, nevienoda sparta slavėjant kaimams, smarkiai korijo. Tai akivaizdžiai matyti iš 1890 m. Platerio surinktos ir Anonimo apdorotos statistikos (Anonim, 1898, p. 62–67), kuria remdamasis J. Rozvadovskis (Rozwadowski, 1904, p. 93) sudarė lietuvių kalbos paplitimo žemėlapį. Žemėlapis buvo gana apytikris, nes duomenų apie lietuvių kalbos vartojimą nebuvo surinkta iš daugelio Benekainių, Šalčininkų, Varenavo aplinkinių kaimų arba tie duomenys buvo nepilni. Kadangi platokoje lietuvių – baltarusių paribio juosteje nemaža vietas gyventojų buvo dvikalbiai arba trikalbiai (dvarų bei palivarkų pašonėse radosi šlėktų kaimeilių), kuriems buvo būdinga neapibrėžta, dažniausiai svyruojanti tautinė savimonė, tai ir J. Rozvadovskio nubrėžtas lietuvių kalbos vartojimo ribas reikia laikyti tik apytikrėmis, sąlyginėmis.

Lydos apskrityje ištisinėje lietuvių kalbos teritorijoje ruožą apie Eišiškes ir Pabarę, taip pat kai kuriuos kaimus nuo Eišiškių iki Nočiōs ir Saltōniškių, kur XIX a. antroje pusėje sparčiai plito baltarusių kalba, J. Rozvadovskis priskyrė prie baltarusių ploto. Jis tarsi atskyré didelį lietuvių kalbos pusiasalį nuo pagrindinės lietuvių teritorijos. Todėl tą masyvą vieni tyrinėtojai žemėlapyje vaizduoja kaip pusiasalį (Карский, 1903; Verbickis, 1911), kiti – kaip salą (Rozwadowski, 1914; Матулянис, 1902, c. 45–46).

Kad minėtame pusiasalyje lietuvių kalba vyravo nebe visuose kaimuose – jaunimas daug kur buvo pradėjęs kalbę baltarusiškai, – matyti jau iš pastabos, pridėtos prie Platerio surinktos medžiagos, kad pietrytinėje Armōniškių apyl. daile „senieji kalba lietuviškai, jaunimas – baltarusiškai“ (Anonim, 1898, p. 62). Ródūnios parapijoje greta lietuvių kalbos vartotos jau ir kitos. Vieno korespondento pranešimu, jau XIX a. gale Ródūnios parapijoje „valstiečiai kalba lietuviškai, šlēktos – lenkiškai, vadindami save lietuviiais. Kurie ne kurie lietuviui aprusėjo, kalba savotišku žargonu pusiau rusiškai, pusiau lenkiškai arba, kaip ten sakoma, „paprastai“ (po-prostu), t.y. „mužikiškai“. Lietuviai kalba lietuviškai tik namie, o kitur – arba lenkiškai, arba „po-prostu“ (Б- с, 1895, c. 497). Vertinga E. Volterio pastaba: „Lydös apskrityje, nežiūrint sulenkėjusių šlėktų tyčiojimosi iš lietuvių, vis dėlto girdėti lietuviška daina ir lietuvių kalba kaip namų kalba. Lietuviai (o gal senieji jotvingiai) kalba trim kalbom: viršininkams – rusiškai arba „po-prostu“, t.y. baltarusiškai, kunigui – lenkiškai, o tarpusavyje – lietuviškai ir garsiai, kai niekas nesijuokia. Net viešuose susibūrimuose galima girdėti kalbant lietuviškai“. (Вольтер, c. 66).

A. Platerio – Anonimo nors ir nepilna statistika Lydos apskrityje lietuvių užfiksavo 16634, t.y. 12,1 % iš visų (137025) gyventojų. Kiek daugiau lietuvių užfiksuota per visuotinį 1897 m. surašymą – 17702, tačiau jų procentas mažesnis – 9 % iš bendro 196444 kaimo gyventojų skaičiaus. Užtai ko ne ketveriopai (nuo 1,2 % iki 4,2 %) išaugo lenkų procentas. Matyt, lietuvių ir baltarusių bilingviai bei

lietuvių, baltarusių ir lenkų trilingviai 1897 m. surašymo metu buvo daugiau skirti riami prie slavų, ypač lenkų.

Pelesos apylinkėje po baudžiavos panaikinimo greičiausiai pradėjo slavėti laisvų valstiečių ir bajorų kaimai: Bartašiūnai, Slabadà, Surkanta į ir kt. Todėl jau 1890 m. iš 1723 apylinkės gyventojų nurodyta 1421 lietuvis ir 302 baltarusiai ir lenkai (Anonim, 1898, p. 64–66).

Vietos gyventojų lenkėjimo, kaip ir apskritai slavėjimo procesas tuo metu vienais pietrytiniais lietuvių kalbos pakraščiais vyko labai audringai ir veržliai. Kartais dvikalbystės stadija, keičiant kalbą, būdavo gana trumpa. Anot H. Turskos (Turska, 1939, p. 33–34), vyresniosios kartos lietuviai neretai išmokdavo slavų (lenkų ar baltarusių) kalbą ir pradédavo vien ją vartoti, jau būdami suauge.

Antra vertus, tuo pačiu metu Lietuvoje smarkiai kilo ir lietuvių tautinė savimonė. Tas procesas prasidėjo vakarinėje Lietuvos dalyje, kur daugiau paplito nelegaliai Mažojoje Lietuvoje spausdinamos knygos ir laikraščiai. Be to, 1904 m. carinės Rusijos administracija, išsigandusi revoliucinio sąjūdžio, buvo priversta panaikinti draudimą spausdinti knygas ir laikraščius lotynų-lietuvių raidėmis, o 1906 m. – leisti mokyklose dėstyti lietuvių kalbą kaip atskirą dalyką. Nuo to laiko lietuvių spauda galėjo legaliai padėti savo tautiečiams. Atsirado daugiau lietuvių inteligenčios, kuri savo veikla padėjo stiprinti lietuvių tautinę sąmonę. Vis dažniau bažnyčiose pamaldos pradėjo vykti lietuvių kalba. Lietuvių tautinio sąjūdžio pakilimas veikė ir etnolingvistinių procesų eiga. Tačiau iki Pirmojo pasaulinio karo tas pakilimas daugiau apėmė Suválkų, didesnę Kauno gubernijos dalį ir tik iš dalies Vilniaus guberniją.

Ryšium su lietuvių tautinio sąjūdžio pakilimu ypač suaktyvino savo veiklą lenkiškos orientacijos atstovai – vietos dvarininkija, inteligentija, Vilniaus vyskupijos vadovybė, dalis dvasininkų, kuriuos palaikė gausi vienos lenkų spauda (Gintautas, 1910, p. 197–206). Kadangi bažnyčios įtaka etnolingvistinių procesų eigai buvo lemiamai, jie visaip trukdė lietuvių dvasininkų veiklą, lietuviškas pamaldas (1905, 1910, 1913, 1915 ir kt. metais jų remiami aplenkėję vietos gyventojai per lietuviškas pamaldas kėlė muštynes Asavojė, Benekainyse, Nočiojė, Ródūnioje, Varenavė ir kt.), i lietuvių parapijas skirdavo lenkiškos orientacijos dvasininkus, o aktyvesnius lietuvių dvasininkus persekiojo ir trėmė į gryna slaviškas parapijas. Smarkiai buvo sumažintas lietuvių priėmimas į Vilniaus dvasinę seminariją (Viltis, 1908, p. 130). Kartu polonizatoriai šmeižė lietuvių kalbą, vadindami ją pagoniška, stengėsi įteigti mintį, kad lietuvių kalba netinkanti išsilavinusiam žmogui.

Lenkinami buvo ne tik lietuviai, bet ir baltarusiškai kalbantys katalikai. Pasarbieji ypač lengvai persiimdavo lenkiška savimone. Todėl lietuvių tarpe buvo skatinamas ne tik lenkų, bet ir baltarusių kalbos vartojimas.

Etnolingvistinių procesų, vykusiu XX a. pradžioje, tyrimui svarbūs yra vienino gyventojų surašymo duomenys, kuriuos 1909 m. vienos administracija surinko iš 9 vadinamojo Vakarų Rusų krašto gubernijų (Viltis, 1909, p. 90, 92, 94 96). Čia patiekiamas duomenų apie pagrindinių tautybių skaičių: lietuvių, lenkų, žydų ir rusų. I pastarųjų (t.y. rusų) skaičių jeina rusai, ukrainiečiai ir baltarusiai kartu, bet skirti riami pagal religiją. 1909 m. duomenys buvo rinkti ne pagal vartojamą kalbą, kaip

1897 m., bet pagal tautinę savimonę, todėl tie duomenys tarpusavyje negali būti lyginami. Tačiau jų sugretinimas įdomus kitu aspektu, nes parodo, kaip lietuvių – baltarusių paribiais plito lenkų tautinė savimonė tiek tarp lietuviškai, tiek tarp baltarusiškai kalbėjusių katalikų.

Lydős apskrityje lietuvių užsirašiusių žmonių labai maža, vos 4238, arba 2 % (iš 211839 kaimo gyventojų). Matyt, nemažai jų daliai buvo garbingiau pasivadinti lenkais, kurių skaičius sparčiai augo (1890 m. – 1580, arba 1,2 %, 1897 m. – 8298, arba 4,2 %, 1909 m. – 12462, arba 5,9 %). Tačiau daug dvikalbių lietuvių, kurių gimtoji kalba ir tautybė buvo nuolat kompromituoamos, tautiškai buvo neapsisprendę ir surašinėtojų buvo priskirti pagal valstybę – prie rusų (t.y. baltarusių).

Buvęs dar gana lietuviškas minėtas Lydős kraštas Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse jau buvo pradėjęs smarkiai baltaruseti. Pagal apytikrius to meto lietuvių periodinės spaudos pranešimus Armėniškių, Asavōs, Butrimonių, Nočiōs, Ródūnios ir Varenāvo parapijose lietuviškai kalbėta dar apie 2/3 – 3/4 vienos gyventojų, Kalesniūkų – 1/2, Benekainių, Eišiškių – 1/3 – 1/2, Geranainių, Kaulėliškių – 1/3 (kitais duomenimis iki 1/2), Trakelių, Žirmūnų, Zōbalatės – 1/4 – 1/3, Lydos – 1/5. Šių parapijų bažnyčiose lietuvių kalba arba visai niekada nebuvu vartojama, arba buvo pašalinta, tik kartais dar sakyti lietuviški pamokslai. Lietuviškų laikraščių čia ateidavo labai mažai.

Atrodo, kad lietuvių tautinio sąjūdžio atbalsiai daugelio kaimų čia nespėjo pasiekti. O ten, kur tas pakilimas buvo, jis vyko labai pavėluotai ir apėmė tik lietuviškesnius ir kompaktiškiai išlikusius kaimus (pvz., apie Pelėsą, Ramaškonis, taip pat pavienius – Plikių, Sklodonių ir kt.), o jų gyventojus veikiausiai irgi ne visus, o tik didesnę ar mažesnę jų dalį, kitur – gal tik atskiras šeimas. Tačiau ir to užteko, kad lietuvių kalba čia vienur, čia kitur pratęstų savo egzistenciją iki mūsų dienų. Kad slavėjimas vyko ne visur vienoda sparta, galėjo prisidėti nors ir trumpai čia dirbę lietuvių kultūros veikėjai – mokytojai, pažangesni dvasininkai (Ziminskas, 1931, nr. 80, 105 – 106; 1944, nr. 51, 68, 119; Gustaitis, 1942, nr. 178). Taip pat, be abejo, veikė ir Lietuvos valstybės atsikūrimas.

Buržuazinė Lenkija 1920 – 1939 m. okupavusi visas pietrytinės lietuvių žemes, čia faktiškai pradėjo vykdyti sistemingą nutautinimo politiką: reikalavo vartoti visur lenkų kalbą, varžė lietuvių spaudą ir saviveiklą, uždarinėjo gyvavusias didelemis pastangomis iškurtas lietuviškas mokyklas. Iki 1931 – 1932 m. buvo uždarytos visos dabartinio Varenāvo rajono teritorijoje veikusios 37 privačios lietuvių mokylos, o iki 1936 m. – ir visos jų vietoje išteigtos skaityklos. Be to, Asavōs apylinkėje buvo reikalauta trijų naujų lietuviškų mokyklų, tačiau jų steigti niekada nebuvu leista. Valstiečiai, laikę lietuviškas mokyklas, dažnai buvo baudžiami kalėjimais ir kitokiomis baudomis, mokytojai persekiojami. Lietuvių vaikai buvo spiriam lankytis lenkiškas mokyklas, o nelankantys jų – baudžiami. Lietuviškų pamaldų visai buvo nebeįsileidžiama į Armėniškių, Asavōs, Benekainių, Ródūnios bažnyčias, o lietuvių dvasininkai terorizuojami. Lietuviškas pamaldas iki 1947 m. išlaikė tik peleniškiai, pasistatę atskirą bažnyčią.

Iki XX a. pirmojo ketvirčio pabaigos Ródūnios valsčius buvo laikomas dar gana lietuviškas. Daugelio vienos atstovų tvirtinimu, lietuviškai kalbėti čia dar mokejė apie 75 % gyventojų, tačiau daugumas, būdami indiferentai, matyt, labai greitai persiėmė lenkiška savimone.

Etnolingvistinių sанtykių raidai pasekti įdomūs 1928–1933 m. O. Chominskio sudaryto žemėlapio duomenys. Vien dabartinio Varenāvo rajono teritorijoje nurodyta dar šimtas kaimų, kuriuose tuo metu nuo 100 % iki 10 % kalbėta lietuviškai. Vadinas, kaimai, kuriuose lietuviškai kalbėjo atskirios šeimos ar asmenys, i žemėlapį nepateko. Bendras lietuviškai kalbėjusių skaičius pagal tą žemėlapį yra apie 6000 (mūsų nuomone, jis turėjo būti bent trečdaliu, jei ne dvigubai didesnis). Tačiau ir iš to matyti, kad vienos lietuviai anksčiau slavėję daugiau pagal savimonę, dabar sparčiai ėmė slavėti pagal kalbą. Jaunoji karta, matyt, daugiausia jau buvo mokoma kalbėti slaviškai. Lemiamą vaidmenį vaidino lenkiškos mokyklos. Nemaža prisidėjo ir gyventojų skirstymas i vienkiemius. Anksčiau gatvinis kaimas buvo gera lietuvių kalbos mokykla tiek atėjūnams, tiek ir mišrių šeimų vaikams, kurie savo namuose nespėdavo lietuviškai išmokti. Taigi daugumas senosios kartos atstovų savo gimtosios kalbos pradėjo nebeperduoti jaunajai kartai. Tokia padėtis buvo iki 1939 m., kai tas kraštas buvo įjungtas į Baltarusijos TSR sudėtį.

Karo ir pokario metais čia daug lietuvių, dažnai ištisomis šeimomis išžudė baltenkių gaujos (armija krajowa), ypač terorizavusios sąmoningesniuosius lietuvius. Nuo tada daugelis lietuvių tarpusavyje pradėjo kalbėti lenkiškai ar bent baltarusiškai. Tapo tradicija lietuvių šeimose nors vienam rašytis lenku. Tieki dėl šių, tiek ir dėl kitų priežasčių 1945–1958 m. į Lenkiją emigravo gana daug lietuviškai kalbėjusių žmonių.

Nežiūrint visų tų ivykių, turėjusių lemiamos reikšmės tolimesnei šio krašto etnolingvistinių sантыkių raidai, pokario metais ypač vyresniosios ir viduriniosios kartos lietuviškai kalbančių atstovų galima buvo rasti dar gana plačiai bemaž visame Varenavo rajone. Iš seno lietuviškai mokančių vietinių žmonių rasta dar tokiuose kaimuose, kurie Anonimo ir O. Chominskio nurodyti kaip grynae slaviški. Ir tai nieko nuostabaus, nes lietuviškai mokėti tuo metu buvo daugiau nelaimė negu laimė.

Toliau pagal apylinkes ir mokėjimo laipsnių pateikiami kaimai, kuriuose 1955–1963 m. išvykų ir ekspedicijų metu dar buvo rasta daugiau ar mažiau lietuviškai kalbančių ar kalbėti mokančių žmonių. Gaila, kad daugiau dėmesio buvo skiriama apylinkėms ir jų dalims, kuriose kompaktiškai daugiau buvo lietuviškų kaimų (pvz., Pelesà, Ródūnia, Asavà, iš dalies Benekáiny, Varenāvas, Armōniškës) ir pritrūkta laiko bei galimių geriau apvaikščioti apslavėjusius ar visai suslavėjusius kaimus apie Geranáinis, Kaulēliškes, Nõčią, Trakeliūs ir kt.

Lietuviškiausia buvo Pelesős apylinkė su Senųjų Drūskininkų, Dubinių, Pāditvio, Pavalačkës, Pelesős, Piliūnų kaimais, kur šeimose daugiausia buvo kalbama lietuviškai. Mišrus buvo tik Naujūjų Drūskininkų kaimas. Senoji ir vidurinė karta lietuviškai kalbėjo Kargaudū, Kláišių, ypač Vigonių, iš dalies Senųjų Smilginių kaimuose. Tik vyresnioji karta lietuviškai mokėjo Balčiškių, Leliūšių, Pamedės, Naujūjų Smilginių, Varlių kaime. Po vieną kitą lietuviškai mokantį senelį sutikta,

Bartašiūnų, Kürkių, Lelionių, Lipkūnų, Lunkių, Navikų, Petrošiūnų, Pocelių Slabadōs kaimuose. Senųjų pelesiškių prisiminimu, lietuviškai dar mokėjė Abromiškių, Smilginių (i Vosyliškių puse), Tolkūnų, Treigių, Valdotiškių (/Valdōnų), Vilbikų seniai.

Rodūnios apylinkės lietuviškiausiai kaimai buvo Döčiškės, Piliakalnis, Plikiai ir Sklodónys. Daugiau ar mažiau vyresniosios kartos kalbančių asmenų dar buvo šiuose kaimuose, kaip Advérynkai, Butrimai, Daūgirdiškės, Garónys, Jotautai, Juciūnai, Sēnosios Kazokiškės, Kemeišiai, Kivónys, Mažeikiai, Paditvė (/Paditvys), Paliūnai, Pasodė, Pusiāvaris (/Pusiāvariai), Račkūnai, Radžiūnai, Stračiūnai, Vaškeliai ir kiti.

Asavos apylinkėje daug viduriniosios ir vyresniosios kartos lietuviškai kalbančių žmonių buvo Grubėnų, Puodžių, Vaikūnonių (/Vaikūnų), Žilionių kaimuose. Taip pat nemažai daugiausia vyresniosios kartos lietuvių dar buvo kituose kaimuose, kaip Asavà, Balatnýkas, Bilónys, Gałmantiškės, Kaniūkai, Lapotiškės, Neväshiai, Paasavýs, Paaradnýs (/Aradniškiai), Padvarė (/Padvarónys), Povilónys, Saliskės, Trumpiškės. Zaniūnų (/Zeniūnai), Žąsinų (/Žūsinai) kaimuose labai senų žmonių nerasta, o buvę viduražiai lietuviškai jau sunkiai kalbėjo.

Žirmūnų apyl. lietuviškai kalbėti mokančių buvo rasta Mogūnų k., viena valstietė moteris – Budrevičių k., trys seneliai – Nāniškių k. ir du – Žirmūnuose. Jų prisiminimu, seniai lietuviškai kalbėję Giratonių, Mieliūnų, Minýkų, Reksčių, Sakalų, Šaltinių, Tauklinių ir kitų kaimų gyventojai.

Benekainių apyl. daugiausia lietuviškai kalbančių buvo Bieliūnų kaime. Dažnoje sodyboje lietuviškai mokančių buvo tokiuose kaimuose, kaip Senieji Benekainys, Baziliai, Bruželiai (/Braželiai), Kiemėliai, Didieji Kužiai, Lauciai, Lietuvà, Liubartai, Mikałčiai, Padvariškės, Ramùčiai, Varnakėliai, Visgirdai, Žigai ir kt.

Varenavo raj. geriausiai išsilaike lietuviški kaimai buvo Stanišiai ir Stilgūnai, kiti jau daugiau ar mažiau pradėję baltarusėti, tai Bajõrai, Balčinykėliai, Balsiai, Daukšionys, Kuodžiai, Lõzoriškės, Vekónys. Lietuviškai kalbėjusių šeimų ar pavienių asmenų dar buvo Drabišiūnų, Paleckiškių kaimuose, ypač Varenavè.

Armōniškių apyl. daugiausia lietuviškai kalbėjo Dainavðs, Ramaškonių ir Tūsamonių kaimai, kiek mažiau – Ciesliukiškės, Laščai, Naujásodis (/Navasédai), Pärubiškės (Pärabiškės). Nemaža lietuviškai kalbančių dar buvo Armōniškių, Miliūnonių (/Miliūnų), Pùpašonių, Valätkiškių kaimuose, mažiau – Päžižmio, Pereigonių, Šeškų, Zézių ir kituose kaimuose.

Kauleliškių apyl. lietuviškiausias buvo Bilių kaimas. Lietuviškai mokančių senelių buvo rasta Kauleliškėse, Leñciškėse, Didžiosiose Líepëse (kitur netyrinėta).

Nočios apyl. iš esmës visi mokėjø lietuviškai Bieliūnų ir Strižiūnų kaimuose. Daugiausia senieji lietuviškai kalbėjo Miežionių, Povilonių kaimuose, jvairaus amžiaus lietuviškai mokančių buvo Jančiuosè, Raūbiškėse.

Armōniškių, Asavðs, Ródūnios apylinkëse sutiki pri lauko darbų žmonës kalbėjo baltarusiškai, tačiau užtekdavo ko nors klustereti lietuviškai, kai bemaž chorū gaudavai lietuvišką atsaką. Senimas kartais ir su visai jaunais žmonëmis namie kalbėjo dar lietuviškai. Todël kartais bûdavo sunku atskiratyti įspūdžio, ar neatsidürei kur nors apie Marcinkónis, Varëną. Dauguma tų apylinkių atstovų tvir-

tino, kad iki Pirmojo pasaulinio karo minėtuose kaimuose buvę dar ištisai kalbama lietuviškai. Prie baltarusių kalbos pradėjė pereiti daugiausia lenkų okupacijos metais, ypač kai vaikai pradėjė lankytis lenkiškas mokyklas.

Po karo čia visur pradėjo veikti baltarusiškos mokyklos. Daugelis lietuviškesnių Varenāvo rajono apylinkių ir kaimų dar norėjo išsirūpinti lietuviškas mokyklas. 1957 m. keturios Pelesős apylinkės mokyklos buvo pervestos į rusų dėstomąją kalbą ir pasirinktinai kaip dalyką leista dėstyti gimtają (lietuvių ar baltarausiu) kalbą po dvi savaitines pamokas III – VIII klasėse. Tai Pelesős ir Pāditvio aštuonmetės, Dubinių ir Pavalakės pradinės mokyklos. Tuo metu šių mokyklų autoritetas buvo aiškiai pakilęs, mokinį jose buvo gana daug. Vaikus pamokyti lietuvių kalbos tikėjosi net ir tie tėvai, kurie su vaikais namie lietuviškai nekalbėjo. Tačiau lietuvių mokytojai čia ilgiau dažniausiai negalėdavo pabūti dėl specifinių ir nelengvų darbo sąlygų, todėl lietuvių kalba ne visur ir ne visada buvo dėstoma. Vėliau émus mažėti gyventojų skaičiui ir stambinant mokyklas, Dubinių ir Pavalakės mokyklos buvo panaikintos. Paditvyje paliktos keturios klasės, o aukštesnės 1981 m. nukeltos į dabartinių apylinkių ir kolūkio centrą Bačiškes, bet nei vienur, nei kitur lietuvių kalba nebedėstoma. Iki šiol lietuvių kalbos pamokos buvo tik Pelesős aštuonmetėje mokykloje.

Apskritai čia gimtosios kalbos likimą lemia mokyklos dėstomoji kalba, kuri mokiniams rekomenduojama vartoti pastoviai. O tėvai ir seneliai, kad vaikams būtų lengviau ir galėtų viena kalba su jais susišnekėti, taip pat perima mokyklos ar jai artimą kalbą. Kai buvo išteigtos baltarusiškos mokyklos, prie baltarusių kalbos faktiškai baigia pereiti visas Varenāvo rajonas. Dabar šis procesas smarkiai palietė ir Pelesős apylinkės buvusių lietuviškų kaimų. Senoji lietuvių karta išmiršta, o jaunesnioji, būdama dvikalbė, pradeda ištisai kalbėti baltarusiškai arba rusiškai. Taigi per trisdešimt metų Varenavo raj. kalbinė situacija pasikeitė iš esmės tiek kiekybiškai, tiek kokybiškai. Prie to daug prisdėjo ir kolektivizacijos metais prasidėjęs gyventojų mišimas, naujų gyvenviečių formavimasis, senųjų nykimas, o ypač miestų ir miestelių trauka. Pastaruoju metu merdi šių vietų lietuvių kultūrinis gyvenimas. 1936 – 1960 m. čia garsėjo Plikių kaimo choras, vėliau Varenāvo rajonui Minske, Vilniuje ir kitur koncertuodamas du dešimtmečius atstovavo Pelesos apyl. Pavalakės kaimo (devynių Kanevičiūcių) etnografinis ansamblis, kuris dabar dėl mirčių ir senatvės negalių baigia iširti.

Vis labiau siaurėjant lietuvių kalbos vartojojimo sferoms, senoji karta nebeperduoda savo kalbos jaunajai kartai. Kadangi lietuvių kalbą čia išlaikė daugiausia vyrėniosios kartos žmonės, tai jų skaičius kasmet sparčiai tirpsta. Gaila, kad néra įstatymo periferinėms lietuvių šnektoms – kaip vienos iš archaiškiausiu indoeuropiečių kalbų reliktui – taikyti draustinio statusą, apie kurį kalba garsus baltistas-indoeuropeistas ir šių šnektų tyrinėtojas V. Toporovas (Топоров, 1981, c. 13).

Varenavo rajono lietuvių periferinės šnektos sudaro pietų aukštaičių arba vakarų dzūkų patarmės tėsinį už respublikos ribų. Nors patarmė viena, tačiau, einant iš vakarų į rytus, jos sistema įgyja vis daugiau rytų aukštaičių vilniškių arba rytų dzūkų morfologijos, leksikos ir sintaksės elementų. Taigi čia galima išskirti bent tris šnektas: vakarų (Nočiōs, Pelesős ir Ródūnios apyl.), vidurio (Asavōs, Bene-

kainių, Varenāvo apyl.) ir rytų (Armōniškių, Kaulēliškių apyl.). Čia greta archaiškų ypatybių tarpsta gausybė įvairių naujybų. Kalbos tyrinėtojams tai nepaprastai didelės vertės turtas. Deja, tas turtas per daug sparčiai nyksta. Dabar jau ne taip lengva rasti gerų tarmės atstovų net Pelesős apylinkėje. Tad ką bekalbėti apie kitas apylinkes.

Iš apžvelgtos etnolingvistinių santykų raidos įvairiose Varenavo raj. apylinkėse matyti, kad pagrindinių šio krašto lietuvių ir baltarusių kalbų kontaktus ir pasiskirstymą vartojimo sferomis nulémė ekstralinguvininės sąlygos. Lietuvių kalba, kadaise buvusi svarbiausia šio krašto gyventojų kalba, prasidėjus prievertinei lietuvių asimiliacijai, ypač antroje XIX a. pusėje, palaipsniui virto tik šeimos, arba namų kalba, o kai kur ir visai pradėjo trauktis iš vartosenos. Vis dėlto didesnėje dabartinio Varenavo rajono dalyje kaip pagrindinė namų kalba ji išliko dar iki Pirmojo pasaulinio karo, o neretai ir vėliau, pvz.: lietuviškų kaimų kompakte apie Ramaškonis (maždaug tarp Benekainių ir Armōniškių, Varenāvo ir Kaulēliškių), taip pat kai kuriuose kaimuose apie Asāvą, Nõčią – iki antrojo XX a. ketvirčio vidurio, Ródūnios apylinkės atskiruose kaimuose – iki trečiojo XX a. ketvirčio pabaigos, o kai kuriuose Pelesős apylinkės kaimuose – iki šių dienų.

Baltarusių kalba (tiksliau, vietinė baltarusių tarmė), anksčiau buvusi kontaktų kalba, antrojoje XIX a. pusėje tapusi mikrotarpininkė, palaipsniui pradėjo stumti lietuvių kalbą ir iš paskutinės jos vartojimo sferos – šeimos. Tai aiškintina carinės Rusijos ir buržuazinės Lenkijos vesta nutautinimo politika. Vietinė baltarusių kalba dėl panašumo ir gausių lenkiškų skolinių aplenkėjusiai šlēktai ir lietuvių valstiečiams katalikams buvo tarsi lenkų kalbos atmaina, ar tarmė, o caro valdininkams kaip ir daugeliui baltarusių stačiatikių ji buvo tik rusų kalbos tarmė. Dėl vėlavusios baltarusių tautinės savimonės raidos ši kalba vienos gyventojų nebuvo siejama su baltarusių, kaip atskirois tautybės, kalba ir buvo vadinama neutraliai (**pa)prasta**, arba **vietine, kalba**. Nekonfrontuodama nei su viena iš minėtų kalbų, tiek vienos gyventojų lenkinimui, tiek rusinimui ji tarnavo kaip tam tikra tarpinė, pereinamoji kalba. Nors vietinė baltarusių kalba dabar yra vyraujanti šio krašto kalba, tačiau kartu ji, kaip ir jos literatūrinis variantas, vienos gyventojų nėra labai vertinama. Tai gali būti susiję ir su tuo, kad daugumas vienos gyventojų pagal tautybę save laiko ne baltarusiais, o lenkais arba lietuviais. Užtat nuolat plečiasi rusų kalbos vartojimo sferos. Būdama makrotarpininkė ir pagrindinė administracijos kalba, ši sudaro rimtą konkurenciją vienos baltarusių kalbai, kaip mikrotarpininkei.

Lenkų kalba, buvusi vienos dvarininkijos ir dvasininkijos kalba, vienos gyventojų tarpe daugiau buvo paplitusi tik buržuazinės Lenkijos okupacijos metais (1920–1939). Vienos gyventojai ją stengesi vartoti įvairiose gyvenimo sferose, tačiau tvirčiau ji niekur nespėjo įsigalėti. Ją moka tik vyresniosios kartos atstovai. Lenkų kalba čia dabar palaikoma daugiausia per bažnyčią.

Pastaruoju metu gimtosios kalbos likimą čia iš esmės lemia mokyklos kalba.

Trikomponentė šio krašto kalbinė situacija rodo tendenciją virsti dvikomponente. Lietuvių kalba čia vartojama tik kaip šeimos kalba. Baltarusių kalba čia yra ne tik šeimos, bet ir regiono kalba. Tačiau dabar vis dažniau regiono kalbos funkciją

linkusi perimti makrotarpininkė – rusų kalba. Apie lietuvių ir baltarusių arba baltarusių ir lietuvių bilingvizmą čia galima kalbėti tik kaip apie vieną šio krašto lietuvių asimiliacijos etapą.

A. ВИДУГИРИС

К РАЗВИТИЮ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПЕЛЯСАХ И СОСЕДНИХ МЕСТНОСТЯХ

Резюме

В статье прослеживается развитие этнолингвистических отношений с первой половины XIX в. до настоящего времени на территории Вороновского р-на Гродненской обл. БССР. Здесь взаимодействуют местные диалекты литовского, белорусского и польского языков, их литературные варианты, а также русский язык.

Констатируется, что литовский язык (продолжение диалекта южных аукштайтов или так наз. западных звуков) на указанной территории являлся основным языком семьи местного населения главным образом до первой мировой войны, а зачастую и позже, напр.: на компакте бывших литовских деревень около д. Рамашканцы Германишкского прихода, а также в отдельных деревнях около Начи и Осова – до середины второй четверти XX в., в отдельных деревнях в окрестностях Радуни – до конца третьей четверти XX в., а в некоторых деревнях около Пелясы и поныне.

Белорусский язык (точнее местный его диалект), раньше бывший языком контактов, со второй половины XIX в. стал выполнять и функцию языка-микропосредника и тем самым все больше стал вытеснять литовский язык из последней сферы его употребления – семьи. Этот процесс объясняется ассимиляторской политикой, проводившейся как администрацией царской России, так и правительством буржуазной Польши. Ныне судьбу местных родных языков определяет язык школы. Хотя местный белорусский язык теперь является одним из наиболее распространенных в общении языков, в то же время он, как и его литературный вариант, местным населением часто пренебрегается. Это связано с тем, что основные местные жители по национальности себя считают не белорусами, а поляками или литовцами. Зато постоянно расширяются сферы употребления русского языка. Будучи языком-макропосредником, он теперь является серьезным конкурентом белорусского языка как регионального.

Польский язык, раньше бывший языком местного дворянства и духовенства, среди крестьян распространялся главным образом как официальный язык в годы польской оккупации (1920–1939). В эти годы местное население пользовалось им в разных сферах жизни, однако более укрепиться он не успел ни в одной сфере общения. Им владеют люди только старшего поколения. Польский язык здесь поддерживается только католическим костелом.

A. VIDUGIRIS

ZUR ENTWICKLUNG DER ETHNOLINGUISTISCHEN BEZIEHUNGEN IN PELESA UND ANGRENZENDEN UMGBÜNDUNGEN

Zusammenfassung

Im Artikel wird die Entwicklung der ethnolinguistischen Beziehungen von der ersten Hälfte des 19. Jh. bis heute im Bezirk Varenava (Belorussische SSR Gebiet Grodno) untersucht. Hier werden sowohl örtliche litauische, belorussische und polnische Mundarten, ihre literarischen Varianten, als auch die russische Sprache gebraucht.

Man bestätigt, daß die litauische Sprache (genauer die Fortsetzung der süd hochlitausischen oder west dzükischen Mundart) im erwähnten Territorium die hauptsächliche häusliche Sprache der örtlichen Bewohner meistens bis zum Ersten Weltkrieg, und oft auch später, gewesen war. Z. B. ist sie im ehemaligen kompaktischen Territorium der litauischen Dörfer um Ramaškonys in der Pfarre Armoniškės, auch in vereinzelten Dörfern um Asava, Nočia bis zur Mitte des zweiten Viertels des 20. Jh., in einzelnen Dörfern der Bezirke von Pelesa und Rodūnija — bis zum Ende des dritten Viertels des 20. Jh. und in einigen Dörfern des Bezirks Pelesa — bis heute erhalten geblieben.

Die belorussische Sprache, genauer die örtliche belorussische Mundart, frühere Sprache der Kontakte, ist von der zweiten Hälfte des 19. Jh. die Zwischensprache der Region und scheint die litauische Sprache aus ihrer letzten Gebrauchssphäre — der Familie — zu verdrängen. Diesen Prozeß bedingte sowohl die Politik des zaristischen Rußlands, als auch die Regierungspolitik des bürgerlichen Polens. Die Schulsprache bestimmt jetzt das Schicksal der heimatlichen Sprache. Obwohl hier jetzt faktisch die örtliche belorussische Sprache herrscht, wird sie aber, wie auch ihre literarische Variante, von den örtlichen Bewohnern nicht sehr geschätzt. Es ist damit verbunden, daß die Mehrheit der örtlichen Bewohner sich nicht für die Belorusen, sondern für die Polen und Litauer halten.

Deshalb erweitert sich immer die Gebrauchssphäre der russischen Sprache. Als die Makrovermittlerin macht diese Sprache jetzt ernste Konkurrenz der belorussischen Sprache als der Regionssprache.

Die polnische Sprache (genauer ihr peripherischer Dialekt), frühere Sprache des Adels und der Geistlichkeit, verbreitete sich unter den Ortsbewohnern meistens als die offizielle Sprache während der polnischen Okkupation (1920–1939). In jenen Jahren bemühten sich die Ortsbewohner sie in verschiedenen Lebensphären zu gebrauchen, aber sie konnte sich niemals einbürgern. Diese Sprache verstehen nur die Menschen der älteren Generation. Die polnische Sprache wird hier meistens durch die Kirche unterstützt.

LITERATŪRA

- Anonim. Obszar języka litewskiego w gubernii Wileńskiej // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. Kraków, 1898. T. 3.
- Bagdonas J. Lietuvių padėjimas Vilniaus vyskupijoje // Viltis. 1908. Nr. 115 (150) ir kt.
- Baliński M., Lipiński T. Starażyna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1846. T. 3.
- Bielinski J. Wilno // Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1893. T. 13.
- Broch O. Über einen weissrussischen Dialekt aus der Gegend südlich von Vilna. — In: Zeitschrift für slavische Philologie, 1957, Bd. XXVI.
- Broch O. Zum Litauischen südlich von Vilna. — In: Norsk Tidsskrift for Sprogvædenskap, Oslo, 1960.
- Chomiński O. Mapa obszaru językowego litewskiego w Rzeczypospolitej polskiej. Warszawa, 1928–1933.
- Gintautas J. Vilniaus gubernijos lietuvių // Švyturys: Metraštis-almanachas. 1912 m. V., 1910.
- Grigas N. Vilniaus kelionės įspūdžiai // Tautos mokykla. 1938. Nr. 17.
- Grinaveckienė E. Tarmių medžiagos rinkimas Lietuvių kalbos atlasui // Lietuvių kalbotyros klausimai. 1960. T. 3.
- Gustaitis A. Lydos — Pelesos apylinkėje pasidairius // Naujoji Lietuva, 1942. Nr. 178.
- Jablonskis J. Užrašai [Rankraštis]. 1906. Lietuvos TSR Mokslo akademijos Centrinės bibliotekos Rankraštynas. JJ—37.
- Jakubovskis J. Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją. K., 1921.
- Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija. V., 1970.
- Martinkėnas V. Vilniaus krašto lietuviškos pradžios mokyklos ir skaityklos 1919–1939 metais [mašinraštis]. V., 1970. Lietuvos TSR Mokslo akademijos Centrinės bibliotekos Rankraštynas. F. 284–2.

- Ochmański J. Biskupstwo Wilenskie w średniowieczu. Poznań, 1972.
- Ochmański J. Skołwa i Borcie. Zachodniobałtyjskie osadnictwo na Litwie średniowiecznej // Z polskich studiów słowistycznych. Ser. 4. Historia. Warszawa, 1972.
- Rozwadowski J. Mapa języka litewskiego w gubernii Wileńskiej // Materiały i prace komisji językowej Akademii umiejętności w Krakowie. Kraków, 1904. T. 1.
- Rozwadowski J. Mapa języka litewskiego // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Warszawa – Lublin – Łódź – Kraków, 1914.
- Synodus diocesana Vilnensis. Vilnae, MDCCXLIV (1744).
- Słownik geograficzny królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880–1 T. 1–14.
- Stang Chr. S. Nachtrag zur Abhandlung von O. Broch: Das Litauische südlich von Vilna // Norsk Tidsskrift for Språkvidenskap. 1960. T. 19.
- Šukys' J. Būdingesnės Ramaškoniu tarmės ypatybės // Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1960. T. 3.
- Turska H. O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie. Wilno, 1939.
- Verbickis V. Lietuvos žemėlapis su etnografijos siena. V., 1911.
- Vidugiris A. Nauji darbai apie lietuvių kalbos tarmes // Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1959. T. 2.
- Vidugiris A. Dėl kalbų kontaktavimo Pietryčių Lietuvoje // Lietuvių kalbotyros klausimai: Kalbų, kontaktai Lietuvos TSR. V., 1983. T. 23.
- Vilniaus krašto lietuvių tautosaka // Tautosakos darbai. K., 1938. T. 4.
- Viltis. 1908, 1909.
- Viltis. 1909. Nr. 90, 92, 94, 96.
- Wolter E. Zur litauischen Dialektkunde // Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft Heidelberg, 1895, 20.
- Ziminskas J. Lyda ir Lydos apskritis // Mūsų Vilnius. 1931. Nr. 4, 5.
- Ziminskas J. Iš Lietuvos ribų iškritusi Rodūnė // Ateitis. 1944. Nr. 68.
- Ziminskas J. Žirmūnų lietuvių kryžiaus kelias // Ateitis. 1944. Nr. 119.
- Б-с. Радунский приход Лидского уезда Виленской губернии // Живая старина. СПб, 1895. Вып. 3–4.
- Ванагас А. П. Гидронимы Пелясы // Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980.
- Виткаускас В. Некоторые особенности литовского говора в окрестности Радуни // Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980.
- Вольтер Э. Рукописи. Центральный архив АН СССР в Ленинграде. Ф. 178. ОП. 1, № 66.
- Гаучас П., Видутирас А. Этнолингвистическая ситуация литовско-белорусского пограничья с конца XVIII по начало XX в. // Geografija, 1983. Т. 19.
- Зинкевичюс З., Гаучас П. Восточная граница распространения литовского языка в прошлом по данным топонимики // Проблемы этнической истории балтов. Рига, 1985.
- Йонайтите А. Названия культурных растений в пелясском литовском говоре // Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980.
- Карский Е. Ф. Этнографическая карта белорусского племени. 1903 // Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. 1963.
- Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962.
- Кеппен П. О происхождении, языке и литературе литовских народов. СПб, 1827.
- Киркор А. Статистический взгляд на Виленскую губернию // Памятная книжка Виленской губернии на 1853 год. СПб, 1853. Ч. 2.
- Корева А. К. Виленская губерния. СПб., 1861.
- Матулянис С. П. Литовское племя в Виленской губернии // Памятная книжка Виленской губернии на 1902 год. Вильно, 1901. Ч. 3.
- Невская Л. Г. Погребальный обряд в Пелясе / структура и терминология // Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980.

- Риттих А. Ф.** Этнографическая карта Европейской России. СПб, 1875.
- Судник Т. М.** К истории языковой ситуации Пелясы // Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980.
- Топоров В. Н.** Категория времени и пространства и балтийское языкознание // Балто-славянские исследования. 1980. М., 1981.
- Чекман В. Н.** К проблеме литовско-белорусской фонетической интерференции в Пелясе // Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980.